

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ՀՈՈՄԿԼԱՅԻ ԴՂԵԱԿ

Դ. — Հոռոմկլայի Դղեալին եկեղեցիները, մասուցներն ու զարդերը. — Ինչպէս որ կիլիկեան բաւական թիւով ծովամերձ և ներքին ամրոցներ, իրենց պարիսպներէն ներս ունեցած են քրիստոնէական տաճարներ և ոմանք նոյնիսկ ունեցած են նախաքրիստոնէական հեթանոսական մեհաններ, զժուար պիտի չլրլար ենթագրել որ Դրիզորիս Կաթողիկոս երբ յանձն առաւ Հոռոմկլայի Դղեակը, հոն գտաւ, թերեւս կրիստեան կամ լքուած վիճակի մէջ, քանի մը սարսկաբեր: Քանի որ Գող Վասիլ տաճարներն էր Հոռոմկլայի և անկասկած որ ան իր զէնքի ընկերներով և մաս մըն ալ քաղաքացի բնակիչներով նստեցաւ հոն և իրմէ յետոյ ամրոցը անցաւ ֆրանկ իշխաններու և քրիստոնէայ բերդատէրներու ձեռքը, հարկաւ եկեղեցի մը կար Հոռոմկլայի մէջ: Դժբախտաբար, սակայն, ժամանակակից պատմագէտներ այս մասին ո՛չ մէկ յիշատակութիւն ունին, թէ և բաւական տեղեկութիւններ ունինք զէթ Աթոռի փոխադրութենէն յետոյ շինուած եկեղեցիներու մասին:

Երբ ձուլինի աղէտալի մահուամբ կիլիկիոյ նորահաստատ իշխանութեան սահմաններուն մէջ նոր կացութիւն մը ստեղծուեցաւ, որով խոնհամութիւն համարեց Վրաստան չերթալ ու մնալ Հոռոմկլայի մէջ, ըստ կիրակոս պատմիչի, Փոքր Վկայասէր առաջին պատենութեամբ օշինեաց զեկեղեցի հրապարակ ամրեթարդ», վասնզի իր և հայ զինուորականներու վկայութեամբ Հոռոմկլայ բաւական պաշտպանուած և անառիկ զիրք ունէր, ինչպէս որ շուրջ մէկուկէս դար կրցաւ պահել իր ռազմական դիրքը, մինչև որ 1293ին վերջնականապէս զբաւուեցաւ ու աւերուեցաւ: Եւ արդէն պատմութեան մէջ անառիկ յիշատակուած ո՞ր բերդերն ու ամրոցները տեսականօրէն զբաւ-

նըւած են իրենց առաջին տէրերուն ձեռքը: Ժամանակակից Մոսկոյի հռչակաւոր տաճարութիւնները տեսանք որ 1940ին քանի մը շարքիւն մէջ տնցան թշնամիին ձեռքը: Եւ որպէսզի Հոռոմկլայի Դղեակին զինուորական ու քաղաքային շինութիւններուն հետ համընթաց կառուցուէին նաեւ Ազգին ու Եկեղեցիին դիրքին համապատասխան կրօնական հաստատութիւններ, նոյն կիրակոս պատմիչ կ'աւանդէ նաեւ որ Դրիզոր Դ. Տղայ ճշինեաց զգեղապանձող եկեղեցին ի կլայն և զարդարեաց զնա մեծագէտ, բայց անհոգութեամբ չի նշանակեր երկու եկեղեցիներու ալ անուանելը:

Յիշատակարանի մը զրիչը, Թովմաս քահանայ, բնիկ Հոռոմկլայցի, շատ չքեղ կը նկարագրէ Հայրապետական Աթոռին փառքը ու նոյն տողերուն մէջ ալ Հոռոմկլայի անկուճն ու աւերումը՝ Սուլթան Մելիք էլ-Ալքարֆի ձեռքով:

Յորոց ի բնաւիչն յաբուեց և իմա նուաւ տուեթեան, որ ի փաքու մասին անարժան գողով Թովմաս ոմն անուն, տարաշխարհիկ եղեւ ի հայրենի տեղւոյ իմայ, յերբեմն ի վաղնիւնց ամաց հայրապետական աթոռոյ հոխութեամբ փառաւորեցելոյ, ի նշանաւորն ասեմ զղեկէ Հոռոմկլայէ, վասն իմոյ մեղաց, նախ քան զվից ամ գրութեան տառիս ի ձեռս Տաճկաց ժառանգելոց յարմ մտաւ և կիսով նախ քան զանուշիկ պատահեաց ինձ եյանիս՝ գալ յայխարս Կիլիկիոյ, յուսով առաւթեան ռուրդ գերեզմանին քրիստոսի, զոր վարկանիթ թէ և ոչ ըստ իմոյ արժանեաց... Վասն զի գերեւա եղև և Աջ Սրբոյն Դրիզորի և հաւակաւոր Նսանն Սուրբ Վանկոյի, առ ստն ընկեցեալ նշխարք ոսկեբաց որոց վկայիցն, նաև աստուածաբանակ և երկնանման շքեղաշուք և զբարապայծառ ուրբ տաճարս, զՍրբոյն Գրիգորի ասեմ և Տիրաւաւորն Սրբաւոյ Աստուածամորն և յանուս Որդւոյ Նորա Սուրբ Փրկչին, հոխան եղև և աւթարան անհաւատիցն» (Թիւրք Թղթոց, էջ 537. Յիշատակարան) (*):

Կը տեսնուի որ Թովմաս քչ. ի նկարագրութեան համեմատ Հոռոմկլայ ունեցած է երեքէ տասնի եկեղեցիներ և պէտք է ենթադրել որ Թովմաս քչ. ի ժամանակ աւանդմէ մէկ քանին արդէն կիսավիւն աւերուած ու անգործածիլի դարձած էին: Այս-

(*) Բարբաղի Կարօղիկոս՝ Հոռոմկլայի Հայրապետանոցը, Հանդ. Ամսօրեայ, 1903, էջ 99, նաեւ իր շօնովը:

պէտր երբ թողման քչ. կը յիշէ միայն Ս. Գրիգոր (Նուսահորի) Ս. Աստուածածին և Ս. Փրկիչ եկեղեցիները, անդին, սակայն ուրիշ Յիշատակարան մը, անելի հին, ուր միաժամանակ կը յիշուին հինգ եկեղեցիներ, և այն՝ Կոստանդին Բարձրերդցիի և Հեկմուտ Կորժայի ժամանակ:

«Փառք քեզ... Ենթին Տեան սկսեալ և ողորմութեամբ նորին յանգ ելեալ աւարտեցաւ մանուկաւ աստուածայան, աստուածաշնակ երկրպագելի և պաշտելի սուրբ Աւետարանող Ամար Զ և Ե (326) յերդի թաւաբարութեան չափ, ընդ հովանեան ապտաւածնակ տաւարաց յառնու միածնի՝ որդւոյն Աստուծոյ Սուր Գրիկի կոչեցելոյ, և մար Եորին Սրբայ Աստուածածնին և Քուսաւորին մեր Սրբոյն Գրիգորի և Սուր Լայրապետին հիկաղայայի, և աստուածընդալ Սուր և յաղթող Նսանին վաճող, և այլև ըզգաճաւաք որքոց որք պաշտին, յաշխարհամուս Արարս և աշխականութեամբ սոցա յանապի Գեղակ Ղոնուլայ: Ի թագաւորութեան քրիստոսապետի և բարեպաշտ աբային Հերմոյ, և ի ժամանակի չորակմ Նոյն աստուածաւոր թագաւոր Կորնելոս լինէր ի մեծ և յաշխարհամուսոյց Եւրոպարէն որ առ խնձ Սուր: Հրամանաւ և ծախիւք աստուածապատի Տեսնի Կոստանդին Կարդիկոսի չափ, որ... ճերտ անգործ եւ քաղ... այլև զգաւապետ Կոստանդին վարդապետ Գրիկոս աստուածընդալ տակարացող(»):

Անկասկած որ Գրիգոր Տղային շինած եկեղեցին Ս. Էուստանորին է՝ ուր ամփոփեց Գրիգորի և Ներսէսի, երկու հարապատենու ինչ իշխարհները և՛ ասոնց քով ալ Մեծ վկայասէրին Նշխարքը՝ Հոռմկայ փոխադրելով Ծովքի զգեակէն(»):

Այսպէս Նորստաց Հոռմկան քիչ ժամանակի մէջ կը ճոխանար, և Գաթղիկոսարանի եկեղեցիները թէ՛ Գրիգոր Տղայի և զեղապաճոյն շինութիւններով եւ թէ Ենորհալիի նոր կարգաւորած ժամերգութիւններով կը փառաւորուէին:

Ենորհալիի Նշխարները Հոռմկայի մէջ հանգչելէ յետոյ, քաղաքը իր սրբավայրերով պիտի դառնար Նշխարնոր ուխտատեղի և այդպէս ալ պիտի մնար դեռ մինչեւ վերջերս:

Իսկ զհոգիացեալ մարմին Սուր Լայրապետին Ներսէսի մեծաւ պատուով և առա-

ջինեաց և վարդապետաց ժողովով, մեծապաշտաւ հանդիսի հանգուցին յարժանաւոր դամբարանի ի հիմունս սուրբ և զեղապաճոյն տաճարին, որ շինեցաւ յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ յորդոյն եղբոր իւրոյ ի Տէր Գրիգորիոսէ, քանզի սա յաջորդեաց զաթոս Լայրապետութեան Լայց զհին սրբոյն Ներսէսի. որ և առաւել զարդարեաց զսուր Աթոն, ամենավայելուչ շինմամբ և ճոխացոյց երեսելի և պատուական սպասար, եւ ետ բերել զնշխարս զՏէր Գրիգորիոսի վկայարարի և ամփոփեաց ի հիմունս Նոյն տաճարի մերձ առ դամբարանս երկուց Լայրապետաց Գրիգորիոսի և Ներսէսի (Յովհէմ՝ ԺԳ. էջ 81 - 82) (»):

Կիլիկեան պատմագիրք՝ Կրիակոս և Տորաշէն տաճարի ճարտարապետական կանուցին ալ կ'ակնարկէ որ նմանութիւն արեւելից տաճարացն ու բացատրութեամբ: Արեւելեան Լայապետնէն Կիլիկիա փոխադրուած էին հայկական առանձնայատկութեան գլխաւոր գիծերը իրենց վաղմի ըմբռնումներով: Նորահաստատ հայկական իշխանութիւնը իր կողքին ունէր կրօնական իշխանութիւնն ալ, Լայրապետով, եկեղեցական գաղով, վանական ու ձիւնական բոլոր կարգաւորութիւններով ու Կիլիկիոյ Նորահաս սերունդը իր կրօնական, գիւնուրական, վարչական դրութեամբ կը սիրէր ինչը մնալ, կարելի չէր լինի իր հետ հեռու զանազան ըմբռնող համար իր ազգային-եկեղեցական գիմագիծը, ճիշդ Կիլիկիա կը շարունակէր յարգել աւատական իր վաղեմի գրութիւնը: Հողով ու միջավայրով մոռ էր կիլիկեան թագաւորութիւնը, թայց պէտք էր այս Նորստաց իշխանութիւնը հարազատ պատկերը դարձնել Արեւելեան Լայապետին, իր անոր սրբական ժառանգութիւնը: Այս ողջամիտ տեսութեամբ էր որ Գրիգոր Տղայ իր կառուցած Ս. Էուստանորի տաճարը չափեց բնականական կամ արարական ճարտարապետութեամբ կոտուեցանել, այլ հետեւեցաւ սարկիւնեան, որ և հայկական ոճին աւարտեցուած քին:

Այս Տէր Գրիգորի արկանէ հիմն ի կայմ և շինէ հայկազ եկեղեցին ի նմանութիւն արեւելից տաճարացն, պատրաստեալ ի նման զգիրս երկուց լուսաւորչացն զԵրեմիայի և Երմ Տէր Գրիգորիոսի ի Ներսէսի. հանէ և

(Ժ) Տեա մեր Լալայի Բ. Յուլիսը, 1936, էջ 139ր:

(») Քարդէմ Կարդ. Կ., անդ. էջ 100ր:

(») Քարդէմ Կարդ. Կ., անդ. էջ 100ր:

ի ծավուցն (այսինքն՝ ի ծովք Դղեկէն) զնը-
խարո մեծին Գրիգորի, զքեռւոյն Ապրիա-
տայ հաւան իւրոյ զՏէր Վարամայ (Վկայա-
սերի), և զնէ ընդ երկուց լուսաւորչանն (Հ. Մ. Յամսիւսն, Պատմութիւն Հայք, Գ. էջ
39.) (*):

Ինչպէս E. Rey, նմանապէս Բաբգէն Կաթու-
ղիկոս, շատերու կարգին, 1889 Հռոմկլայ
այցելած ու տեսած է վերք յիշուած եկե-
ղեցիներուն աւերակները:

«... Բայց քանի որ, կը գրէ (Բ)աբգէն
Վրդ. 1902ին «Տէր Ներսէս» (Շեբարաւոյ)
ուխտատելին հիշողութիւն հարաւային կողմն
է ըստ աւանդութեան, հոն, ուր Ալիշան-
Մօրոկէի յատակագծին մէջ (Շ. պրգ, էջ 226
- 231) «կաթողիկոսարան» նշանակուած է,
այսինքն ըստ ամենայն հաւանութեան, Ս.
Հուսաւորիկ եկեղեցին, իսկ «կաթողիկոս-
րան» նշանակուածը հայկապ եկեղեցւոյ մը
աւերակն է, որուն արեւելեան պատն իր
հաշակաւոր ամրոցութեամբ կանգուն է և
եփարտ կը նայի կարմիր երեսով: Միւս պա-
տարը՝ ինչպէս նաև եկեղեցին՝ հողով ծած-
կուած են: Կանգուն պատին վերև երկու
անկիւնները գեղեցիկ խաչեր փորագրուած
են, շարանար ձեռքերով ետքէն դիտմամբ
եղծուած, բայց խաչերուն չորս անկիւնները
Հայոց սովորական արձանագրութենէն (==
«Տէր, Յիսուս, Գրիգոր, Աստուած») «Յ»
տառը միայն կրցած են նշմարել: Այս փա-
ռաւոր եկեղեցին պէտք է ըլլայ այն գեղ-
ղապանէն տաճարը զոր գեղանի և վեհա-
փառ Պաշտօնունին, Գրիգոր Տղայն, իննեց-
գերազանցելու համար փոքր Վկայաւորին
իւնած հրաշալւան գմբէթաւոր միւս եկեղե-
ցին, հաւանաբար Ս. Աստուածածինը, որ
ըստ իս այն կողմիկ գեղեցիկ շէնքն է որ մըզ-
կիթի փոխած են: Մեզի Ս. Յովնանու անու-
նով վիմափոր եկեղեցի մըն ալ ցոյց տուին
որուն յիշատակութիւնն իսկ չկայ թովմաս
քչի: Ի յիշատակարանին մէջ: Ս. Փրկիչը,
հարկաւ հողին տակ մնացած և հարթ հաւա-
տար եղած է: Ստացի է որ խնամոտ պեղում
մը պիտի որոշէ բոլոր որբավայրերուն և տե-
ղերուն գրեթէ և թերեւս շատ մը արձանա-
գրութիւններն ու յիշատակարաններ ալ ե-
րեւան բերէ» (**):

Բնական էր որ նորոտաց Հռոմկլայի Դղեա-
կին բոլոր նորաշէն եկեղեցիները զարդար-
ուած ըլլային սրբոց մասունքներով և թան-
կարժէք անոթ և սպասներով, բարձր պա-
հելու համար Հայրապետանոցի գիրքը:

Այսպէս Հռոմկլայի մայր եկեղեցին, բացի
Ս. Հուսաւորիկի Աջէն, իրը Աթոռի ժողովու-
րդական մասունք, ունէր Քրիստոսի խա-
չափայտէն մասունք մը, յատկապէս բերի-
տուած Հայաստանի Արշարունեայ գաւառի
Վանկոյ կամ Վանգոյ միաստանէն ու զեւ-
տեղուած յատկապէս կառուցուած սիւրբ
և յաղթող Նշանին Վանգոյ մատարան մէջ,
ինչպէս որ կը յիշատակեն Հռոմկլայի կամ
Ջէյթունի Աւետարան Յիշատակարանը (12-
56) և աւելի յետոյ՝ Թովմաս քչի: Իսկ
Շեբարաւային պարզապէս կը յիշատակէ սող-
շոյն սիրոյ և խաղաղութեան հասցէ աստ-
ուածընկալ և փրկական սրբոյ Նշանէս, և
ի հրեղէն լեզուաց Հուգոյն ընդունողաց
առաքելական Նխարարաց և ի սուրբ Հու-
սաւորիկին մերոյ Աջէս և յԱթոռոյն (Ընդ-
նանրակում՝ էջ 2) (*): Իրարու յաջորդող
Պահաւանի կաթողիկոսներ, տոհմային նա-
խանձախնդրութեամբ, թանկագին զգեստ,
զարդ ու սպասներով ճոխացուցած էին
Հռոմկլայի մայր տաճարն ու միւս եկեղե-
ցիները:

Ամբատ պատմիչ, ընդարձակօրէն և
յաճախ հակասակօրէն գիծերով տալէ յետոյ
մովհաննէս Ջ. Մեծարարոյ Ստեգի Կաթու-
ղիկոսի նկարագիրը, կը պատմէ որ Հռոմ-
կլայի նշանաւոր եկեղեցիներու ճոխ զար-
դերուն մեծագոյն մասը ձեռքէ հանեց,
փոխարժէքովը ամրացնելու համար զըզ-
եակը: Պէտք պիտի ըլլայ ընդունիլ որ կա-
թողիկոսին այս արարքը կամայական չէր,
այլ հարկադրանքի տակ մտածուած ծրա-
գիր մը: Հռոմկլայ Հայրապետանոցի համար
գնուած ու տրամադրուած էր 1151ին, լաւ
մը ամրացուելէ յետոյ անոր պարխպները,
աշտարակներն ու զօւռները: Ժամանակա-
կից պատմագիրներ եւ յիշատակարաններ
«անառիկ» ըլլալով կը ներկայացնեն Դղե-
եակը՝ իր բոլոր ամրութիւններով, Թով-
մանէն Կաթողիկոս եկեղեցական զարդ ու
սպասներու վաճառման ձեռնարկեց 1205
տարուոյ մօտիկ թուականի մը: Կարելի չէ
հնթադրել որ «անառիկ» ըլլալուն վկայա-
ուած ամրոց մը կէս դար յետոյ ամրաց-
մամբ նորոգուելու պէտք ունենայ ու կա-
թողիկոս մը, որքան ալ իր հոգեւոր տանը
նորոգութեան պէտքը տեսնէ, իր իսկ մի-

(*) Բաբգէն Կրդիկ, անդ: Հմտ. Ալիւսն՝
Շեբարաւի եւ Պարագայր իւր, էջ 230:

(**) Անդ, էջ 102ա:

(*) Անդ, էջ 102բ:

ջրցներով՝ ձեռնարկէ անոր նորոգութեան: Լեւորաշէն գլխակ մը հասարակ ապարանք մը չէ ու տեսանք որ ան գինեւորական կանոնաւոր բերդ մըն ալ է և թէ անոր սկսի մարացումը անհրաժեշտ նկատուած պէտք է ընդունել զինուորական իշխանութեան ցուցմունքով և հրահանգով: Եւ որովհետեւ օրուան արեւմտիքն ու գինեւորական հոգատարութիւնը նրաթափէս ի վիճակի էին ատանմունքով՝ նորոգութեանց անհրաժեշտ ծախսերը, Հոսովայ, որպէս Հայրապետական լիժնոյ՝ իր իսկ գոյութեան համար յանձն առած է ձեռնարկելու անհրաժեշտ և յառիւրածական, կաշի մարութեանց, ձեռքէ հանելով իր եկեղեցիներուն արժէքաւոր զարդերը, ինչպէս որ Իսկովիւն առիթներով, ծանր հարկապահանջութիւն, կաշառք, դատական ծախսեր՝ հաստիթաբոր կաշուածով շինութիւնք են. ծախսած են եկեղեցական թանկարժէք անօթ աւելցած անոններ, Երեւանի մէջ Հայկ աւ լիւնէն էջմիւսիւն, լատ ժողովրդային առածին՝ որ կըսէ. «Ճեմարակ դրամը սե օրերու համար էս Ծառ հաւանական է որ Հոսովայի պահակազօրաց հրամանատարը գինեւորական վիճակի իշխանութեանց անդիկազօրած, քննիչ ուղած և ըստ այնմ յանձնարարած էին կաթողիկոսին, անմիջական և յաւելուածական մարացումներու ձեռնարկելու համար, գուշակելով սեւ ամպերուն ետեւէն հասնելիք սեւ օրերը, որ զժախտարար պիտի իրականանար, հարաւէն հասնող ահաւոր ալիքներով, Փամանակակից մեր ազգային ու գինեւորական պատմիչները ընդհանրապէս ժլատ գտնուած են աւելի մանրամասնութիւններու մէջ. այսպէս, յայտնի է թէ 1200 ապառ թառակներուն ո՞րքան էր՝ Հոսովայի բնակչութիւնը և թէ ժողովուրդը նիւթապէս ի վիճակի էր, հոգաւոր համար մարոցին նորոգութեան ծանր ծախսերը՝ Այս բոլորէն յետոյ սա եւս իրողութիւն է՝ որ Յովհաննէս Մեծարարոյ կաթողիկոսը նախաձեռնութեամբ սկսած անմիջական «Հոսովայ կրցա տոկով ու ասլիւ մինչև իր վերջին աւերումը, 1293ին:

Այսպէս, Մեծարարոյ քակեր ու վերուցեր է եկեղեցական բոլոր զարդերուն վրայ կանոնող սակին ու թանկագին քարերը՝ Մարատ պատմիչ՝ որ լացով գիտած է այս բոլորը, կը պատմէ նր Ենդրայիէն

մնացած «մասունքներու սրբատուփերը, որոնք զարդարուած էին՝ սակի և արծաթ քանդակներով և թանկագին քարերով, և զոր Ապիրատ իր ատենին փարթամեալ յանձնած էր կաթողիկոսը քակեց: Նմանապէս քակեց Ենդրայիի հօրը՝ Վասիլ իշխանին շինել տուած սակեղէն մեծ խաչը: Գրիգոր Տղայի շինել տուած մոյլ սակի սուրբ նշանը հալեցուց, առաւ ու ծախեց վրայի ապուստներն ու մարգարիտները: Քակեց նոյնպէս Ենդրայիի սակեղէն թանկագին շուրջաւոր՝ որ մուշտոյ նիւթի պէս կրնար կանգուն կենալ: Ապիրատին շինել տուած եւ մայր տաճարի աւագ սեղանին առջեւ գրուած ապանակուած մարգարտայեռ գողնոցը քակեց նոյն նպատակով: Տղային շինել տուած և Ք. Հուսաւորչի գմբէթէն կախած արծաթեայ մեծ լուսակալը առաւ Ապիրատին շինել տուած սակեղէն և մարգարտով ու թանկագին քարերով ընդերուդ ուսած գօտին նմանապէս քակեց ու ծախեց: Օրմանեան իրաւամբ գիտել կուտայ որ Յովհաննէս կաթողիկոս այս բոլոր սակին ու արծաթը, գոհարներն ու մարգարտները իւրացուցած կամ անտեղի նպատակներու գործածած չէ, այլ յատկացուցած է Հոսովայի բերդին մարութեանն ու պայծառութեանը, հասած ըլլալով նաև ազգատ ժողովուրդի կարիքներուն(*):

ԱՐՏԱՒԱԶԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿԱՊՈՍ

(Շաբուցակի)

(*) Ազգապատմ, Ա. Հատոր, էջ 1561: Նաև Բարգէն Գիւղ. անդ, էջ 103:

